

Original Article

Critical Discourse Analysis of Freedom-Seeking in the Protest Poetry of Farrokhi Yazdi Based on Fairclough's Approach

Siroos Asadi¹, Vahid Mobarak², Mohammad Irani³

1. Introduction

Freedom is considered one of the most fundamental concepts of the constitutional revolution and has a high frequency in the literature of this period. The political literature of the constitutional era has also been called Protest Literature. Protest is the most important identity indicator of constitutional period poetry, protesting autocratic rulers who denied the most obvious human rights to the people. Farrokhi Yazdi is one of the famous poets of this era. By analyzing Farrokhi's political and critical poems, this research tries to explore new angles of his freedom-seeking discourse and to answer the question why freedom is the most important political and social concern of the poet in this period. The research findings show that the power relations in Farrokhi's freedom-seeking discourse are formed based on a two-way conflict. On one hand, it depicts the struggle of freedom seekers against the heralds of tyranny, and on the other hand, reveals the class discrimination between the rich and the poor in Iran's heterogeneous society during the constitutional era. Farrokhi's poetic and realistic language in recreating this two-sided and heterogeneous conflict reveals other aspects of important events of the constitutional revolution to the audience. In Farrokhi's political thought, freedom precedes other fundamentals of constitutionalism. In the poet's worldview, class freedom and the freedom of the masses precede individual freedoms. Farrokhi's perception of freedom is more political than individual; his definition of freedom gains meaning in opposition to tyranny.

2. Literature Review

Much research has been done about freedom in Farrokhi Yazdi's protest poetry. Sadeghzadeh (1387) has studied reformism and modernism in Farrokhi's political poems. Based on the content of the poet's poems and writings, he concluded that Farrokhi is one of the modernist and intellectual poets of the constitutional era, who has used Western modernity extensively in his writings and poems. Alizadeh and Khosravi (1401) examined freedom in Farrokhi's poetry from a legal perspective and concluded that in his poetry, freedom is used in the sense of "having the right" on the one hand, which cannot be restricted, and on the other hand, Farrokhi considered it as one of the governing principles of democracy, which has a legal burden and needs to be interpreted in the framework of the constitution. So far, there has been no independent research on the analysis of Farrokhi's protest poems based on Fairclough's critical discourse analysis, and the present study is the first of its kind.

1. PhD Candidate of Persian Language and Literature, Razi University, Kermanshah, Iran; email of the corresponding author: asiros04@gmail.com

 ORCID: [0000-0002-9610-1177](https://orcid.org/0000-0002-9610-1177)

2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Razi University, Kermanshah, Iran; email: v.mobarak@razi.ac.ir

 ORCID: [0000-0002-8696-6564](https://orcid.org/0000-0002-8696-6564)

3. Professor, Department of Persian Language and Literature, Razi University, Kermanshah, Iran; email: m.irani@razi.ac.ir

 ORCID: [0000-0002-1319-3708](https://orcid.org/0000-0002-1319-3708)

 [10.48308/hlit.2024.235658.1308](https://doi.org/10.48308/hlit.2024.235658.1308)

3. Methodology

This research has selected, extracted and analyzed Farrokhi's protest poem with the theme of freedom, which had the possibility of critical discourse analysis in a descriptive-analytical way and citing library sources. Although the method of the current research is qualitative, a quantitative perspective has also been considered in referring to Farrokhi's protest poems.

4. Theoretical Basis

Discourse analysis is an interdisciplinary and qualitative orientation, first used by English structuralist linguist Zellig Harris in 1952. Harris and other structuralist linguists examined the text at a level beyond the sentence, but critical analysis paid attention to the inequality of power in societies and challenging the institution of power. In the approach of critical discourse analysis, the relationship between power and ideology is investigated in the context of the text. Norman Fairclough's theory of critical discourse analysis is one of the most famous theories in discourse analysis, which while dealing with the category of power, domination, and ideology in the situational context of the text and paying attention to the hidden and visible layers of texts, including literature and poetry, tries to understand power relations on three levels: description, interpretation, and explanation.

5. Discussion

A) Description Level

At this level, Fairclough analyzes the experiential, relational, and expressive values of the text in terms of vocabulary and grammar. In the description section, a text is examined at three levels: vocabulary, grammar, and text structures. Words in the speech chain are elements that give a certain meaning and ideological load to the text. In his protest poems, Farrokhi Yazdi uses more words that can reflect his revolutionary nature and the experimental values of his freedom-seeking discourse. Variable phrasing is another characteristic of lexical experimental values, in which the speaker has a different understanding and interpretation of the social events of his era. Farrokhi uses this feature for harsh criticism against Reza Shah's government. From Farrokhi's point of view, Reza Shah's rule was a continuation of the tyranny of the Qajar period, and for this reason, he stubbornly opposes it. People are described with less formal or euphemistic words and expressions and most of Farrokhi's descriptions have a negative attitude to people, personalities, and parties.

B) Interpretation Level

Interpretation is a mixture of the content of the text and the perceptions of the interpreter. According to Fairclough, interpretations are a combination of the contents of the text itself and the mentality of the interpreter. At the interpretation level, things like the story of the text, participants, relationships between participants, and connection (the role of language in advancing the story) are discussed. The main story of Farrokhi Yazdi's protest poems reflects the political and social conditions of Iran's tyrannical society during the Qajar and Pahlavi eras. There are three categories of actors and participants in Farrokhi's freedom-seeking discourse. First, the poet who is the narrator; second, constitutional revolutionaries; and third, the enemies and opponents of the constitution. The position of activists in Farrokhi's discourse is the position of people. In terms of the function of language, Farrokhi's poem is a monophonic narrative in which the audience only hear the voice of the poet who describes all the events and incidents like an all-knowing narrator. Farrokhi's narration of freedom-seeking discourse is full of situations such as despair, hope, victory, defeat, struggle, and imprisonment which are reproduced in his poetic statements.

C) Explanation Level

At this level, the mutual influence of text and society on each other is examined. Farrokhi's environmental

conditions were inflamed and full of contradictions and inequality in the Qajar era. Injustice and lack of freedom and law caused Farrokhi to have a harsh and radical approach towards autocratic rulers. For this reason, his poetry is influenced by the events of the constitutional revolution and the fears and hopes resulting from it.

6. Conclusion

The research findings show that Farrokhi uses all the possibilities and linguistic capacities to stabilize the political tendencies of the constitutionalists and tries to educate the people about the concept of freedom and its place to introduce social struggles in a society where tyranny is rampant. Farrokhi, who is a constitutionalist, introduces the constitutionalists as revolutionary, modernist, and intellectual figures who have no other goal than the elevation and development of the country by expanding the discourse of freedom. Also, by highlighting the historical and cultural events and mentioning the mythical characters and symbols of Iran, it depicts the confrontation between the heralds of freedom and tyranny to make an acceptable and popular face of the constitutionalists who fight against the incompetence of the Qajar kings and the tyranny of Reza Shah.

Keywords: critical discourse analysis, Norman Fairclough, Constitutional Revolution, Farrokhi Yazdi, freedom

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۷، شماره ۱، (پیاپی ۸۸ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۳

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۲۳۹ تا ۲۶۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۳

تحلیل گفتمان انتقادی آزادی خواهی در شعر اعتراضی فرخی یزدی با تکیه بر رویکرد فرکلاف

سیروس اسدی^۱، وحید مبارک^۲، محمد ایرانی^۳

چکیده

آزادی یکی از ارکان اصلی و بنیادین انقلاب مشروطه است که بسامد بالایی در شعر و نثر این دوره دارد. کمتر شاعری در این دوره است که سروده‌ای سیاسی با درون‌مایه اعتراضی علیه استبداد و یا در ستایش آزادی نسروده باشد. فرخی یزدی یکی از شاعران و مخالفان سرسخت استبداد و از چهره‌های شناخته‌شده این دوره است که با استفاده از ظرفیت غزل کلاسیک، مضامین تازه‌ای نظیر آزادی، قانون، مساوات و ... را وارد ادبیات سیاسی عصر مشروطه کرد و به غنای اشعار سیاسی - انتقادی در غزل و رباعی این دوره کوشید. به همین دلیل او را شاعر بزرگ آزادی لقب داده‌اند. این پژوهش توصیفی - تحلیلی با شیوه استدلال کیفی و گردآوری منابع و اطلاعات کتابخانه‌ای، گفتمان آزادی خواهی را در شعر اعتراضی فرخی یزدی بر پایه نظریه تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین بررسی نموده است تا زوایای تازه‌ای را از گفتمان آزادی خواهی در شعر یکی از پرچم‌داران ادب اعتراضی و شعر انتقادی عصر مشروطه نشان دهد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مناسبات قدرت در گفتمان آزادی خواهی فرخی بر پایه تضاد و تعارضی دو سویه شکل گرفته است. این تضاد از یکسو مبارزه مشروطه‌طلبان و آزادی خواهان با منادیان استبداد را به تصویر می‌کشد و از سوی دیگر تبعیض طبقاتی میان فقیر و غنی را در جامعه ناهمگون ایران عصر مشروطه آشکار می‌نماید. زبان شاعرانه و بیان رئالیستی فرخی در بازآفرینی این تضاد و جدال دو سویه و ناهمگون میان آزادی و استبداد، جلوه‌های دیگری از رخدادهای مهم انقلاب مشروطیت را برای مخاطب آشکار می‌کند.

کلیدواژه‌ها: تحلیل گفتمان انتقادی، نورمن فرکلاف، انقلاب مشروطه، فرخی یزدی، آزادی

۱. مقدمه

عصر مشروطه را عصر بیداری، آگاهی از مقتضیات زمان و عصر هیجان عظیم فکری می‌نامند. مفاهیم و اصطلاحات مدرن و نوگرایانه، ادبیات و به‌ویژه شعر این دوره را به یکی از پربارترین ادوار شعر و ادب فارسی تبدیل کرده است. آزادی یکی از این مضامین مترقی و از بنیادی‌ترین مفاهیم ارزشمند انقلاب مشروطه به شمار می‌رود که در ادبیات سیاسی و شعر اعتراضی این دوره نمود چشمگیری دارد. آزادی در کنار وطن و قانون مفاهیم و ارزش‌های سه‌گانه‌ای بودند که دغدغه اصلی شاعران و نویسندگان این دوره را تشکیل می‌دادند. نظام استبدادی عصر قاجار که

* مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی است.

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. (نویسنده مسئول)

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

بدیهی‌ترین حقوق انسانی یعنی آزادی و عدالت را از مردم دریغ می‌کرد، حاضر به هیچ‌گونه تغییر و اصلاحی نبود. در جامعه گرفتار اختناق و استبداد قاجار که فقر و بی‌قانونی و بی‌عدالتی جان مردم را به لب رسانده بود، آرام‌آرام زمزمه‌های تغییر و اصلاح و انقلاب به گوش می‌رسید و پیش‌زمینه این تغییر و دگرگونی در آثار نویسندگانی چون میرزا آقاخان کرمانی، عبدالرحیم طالبوف، زین‌العابدین مراغه‌ای و میرزا ملکم خان کاملاً آشکار بود. «در ادبیات مشروطه، تلاش و تکاپوی ملت برای رسیدن به حکومت قانون و از بین بردن استبداد مشهود است. آزادی به مفهوم اروپایی آن، از دیگر دستاوردهای انقلاب ایران در دوره مشروطه به شمار می‌رود» (خاتمی، ۱۴۰۱: ۳). در عصر مشروطه کمتر شاعری است که ستایش از آزادی و استبداد ستیزی را زینت‌بخش سخنش نکرده باشد. «شعر مشروطه ستایشگر بزرگ آزادی است. دو واژه آزادی و استبداد، واژه‌هایی است که صور متعدد خیال را در شعر این دوره برانگیخته است.» (آجودانی، ۱۳۸۱: ۲۵۰). در حقیقت جدال برای آزادی، و حاکمیت قانون در این دوره، به شکل‌گیری ادبیات ستیز و اعتراض منجر شد. «با استقرار نظام مشروطیت مسائل تازه‌ای در ادبیات مطرح گردید که پیش از آن سابقه نداشت مانند مسائل سیاسی و فلسفی و اندیشه‌هایی که ادبیات را به سوی «تعهد» و امور اجتماعی سوق داد و نوعی شعر و ادب پدید آورد که می‌توان ادبیات پرخاشگر و ستیزه‌جو نامید» (ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۵۵). این ادبیات هم آگاهی می‌داد و هم اعتراض خود را به وضعیت نابسامان اعلام می‌نمود. از پرچم‌داران این شیوه ادبی باید از فرخی یزدی نام برد.

میرزا محمد متخلص به فرخی، فرزند محمد ابراهیم (۱۲۶۸-۱۳۱۸ ش) یکی از معروف‌ترین شاعران آزادی‌خواه صدر مشروطه است که درون‌مایه اصلی شعر او را آزادی تشکیل می‌دهد. اندیشه سیاسی فرخی از همان آغاز نوجوانی تحت‌تأثیر انقلاب سوسیالیستی روسیه و احزاب چپ قرار گرفت. «در ازای افکار لیبرالی معاصرانش، فرخی از چشمه تفکر سوسیالیستی نوشیده است. گرچه معرفت او خام است، اما شاعر تشخیص شعری‌اش را مدیون آن است» (سپانلو، ۱۳۶۹: ۴۲۱). یکی از ویژگی‌های شعر فرخی ارائه مضامین تازه در قالب غزل سنتی بود که منجر به پیدایش نوعی از غزل سیاسی و انتقادی در عصر مشروطه شد. «نخستین نشانه‌های شعر اعتراض در تعریف دقیق کلمه را می‌توان در عصر بیداری و دوره مشروطیت دید» (سلیمی، ۱۳۹۴: ۷۸۲). رویکرد اعتراضی فرخی در ادبیات عصر مشروطه، نام او را در ردیف یکی از شاخص‌ترین شاعران مخالف استبداد، در این دوره قرار می‌دهد. «او فرزند رنج و آگاه به فرجام کار خویش بود و می‌دانست که در جامعه استبدادزده و استبدادپرور که در آن حتی در روزگار آرمانی مشروطیت دیو استبداد رو در روی فرشته آزادی ایستاده، بهای آزادی بسی سنگین است» (اصیل، ۱۳۹۰: ۳۲). شعر فرخی سرشار از ستایش آزادی است. «فرخی صرف نظر از اینکه چه مرامی داشته، روزنامه‌نویس و شاعر توانای ملی و سیاسی است. او خود را 'عاشق آزادی' می‌نامد و در تمام اشعار خود از این عشق مقدس دفاع و حمایت می‌کند. مجموعه اشعار فرخی ترانه آزادی، برادری، پیکار با بیگانه‌پرستی و نادرستی و اعتراض شدید بر ضد تمام سازمان‌های سیاسی و اجتماعی است که سیاست‌های استعماری امپریالیسم را بر دوش ملت‌ها تحمیل کرده‌اند» (آرین‌پور، ۱۳۸۲: ۵۰۷).

این پژوهش می‌کوشد با تحلیل اشعار اعتراضی فرخی یزدی، روایت او از انقلاب مشروطه و گفتمان آزادی‌خواهی را نقد و بررسی کند، و به این پرسش نیز پاسخ دهد که چرا آزادی مهم‌ترین دغدغه سیاسی و اجتماعی شاعر در این دوره است؟ تحلیل داده‌ها معلوم می‌کند که تا پیش از انقلاب سوسیالیستی روسیه، آزادی در شعر شاعران مشروطه مفهومی غربی و لیبرالی داشت، اما از این تاریخ به بعد برخی از شاعران از جمله فرخی یزدی و ابوالقاسم لاهوتی به جنبه طبقاتی و مارکسیستی آزادی توجه بیشتری نشان دادند. آزادی در اندیشه سیاسی فرخی مقدم بر سایر میانی مشروطیت است. به باور او بدون آزادی، مطالبات دیگر مشروطه‌طلبان از قبیل حاکمیت قانون، عدالت، تأسیس پارلمان، حق رأی و... به دست نخواهد آمد. در جهان‌بینی فرخی آزادی طبقاتی و آزادی توده‌ها بر آزادی‌های فردی رجحان دارد. برداشت او از آزادی بیشتر جنبه و کارکرد

سیاسی دارد تا فردی. تعریف فرخی از آزادی در تقابل با استبداد معنا پیدا می‌کند زیرا حفظ قدرت از دیدگاه شاهان مستبد با روح آزادی‌خواهی و مردم‌سالاری در این دوره در تضاد است. بر همین اساس در لایه‌ها و بافت‌های زیرین و درونی اشعار سیاسی — اجتماعی فرخی می‌توان با محور دانستن گفتمان آزادی‌خواهی در برابر استبداد شاهان قاجار، مناسبات و نابرابری قدرت در جامعه را آشکار کرد.

۱-۱. روش پژوهش

تحلیل گفتمان انتقادی یکی از رایج‌ترین شیوه‌های متن‌پژوهی است. در این روش از طریق تحلیل ویژگی‌های صوری و زبانی متن، می‌توان به معنای پنهان در لایه‌های زیرین و بافت موقعیتی متن و ارتباط آن با رخداد‌های اجتماعی و سیاسی دست یافت. این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی و استدلال کیفی و گردآوری منابع کتابخانه‌ای می‌کوشد اشعاری را که درون مایه آزادی‌خواهی، استبدادستیزی و رویکرد اعتراضی دارد، از دیوان فرخی انتخاب و آن‌ها را با معیارهای گفتمان انتقادی (فرکلاف) تحلیل کند. اگرچه روش پژوهش حاضر کیفی است، اما در استناد به سروده‌ها و اشعار اعتراضی شاعر نگاه کمی نیز مد نظر بوده است.

۱-۲. ضرورت پژوهش

با توجه به پیوند شعر دوره مشروطیت با بافت اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، جامعه‌شناختی و... ضرورت ایجاب می‌کند با نگاهی علمی و روشنگرانه و با استفاده از رویکردهای کیفی و میان‌رشته‌ای تحلیل متن، ادبیات سیاسی و به‌ویژه شعر اعتراضی این دوره مورد نقد و بررسی قرار گیرد. زیرا تحلیل شعر اعتراضی عصر مشروطه علاوه بر جنبه ادبی مسئله‌انگیزه‌ها و عوامل اجتماعی، فرهنگی و جامعه‌شناختی این دوره را نیز آشکار می‌کند. به همین دلیل استفاده از روش‌ها و نظریه‌های نوینی که رابطه متن را با بافت موقعیتی و اجتماعی مورد بحث و مذاقه قرار می‌دهد ضروری به نظر می‌رسد. پژوهش حاضر در راستای این ضرورت، گفتمان آزادی‌خواهی در شعر اعتراضی فرخی یزدی را از منظر تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف که یکی از نظریه‌های مهم در حوزه گفتمان کاوی است بررسی نموده است. دستاورد این پژوهش نشان می‌دهد که یکی از عوامل مهم انقلاب مشروطه رواج و گسترش عناصر فرهنگ غربی مانند آزادی، حق رأی، ایجاد پارلمان، سلطنت مشروطه و... است که در گستره ادبیات سیاسی و شعر انتقادی این دوره حضور چشمگیری دارد، و موجب انقلابی ادبی شد که به دوره گذار و انتقال از سنت به مدرنیته مشهور است.

۱-۳. پیشینه پژوهش

در باره آزادی در اشعار اعتراضی فرخی یزدی، پژوهش‌های گسترده‌ای انجام گرفته است که تنها به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود. صادق زاده (۱۳۸۷) اصلاح‌طلبی و نوگرایی در اشعار و نوشته‌های سیاسی فرخی را مورد مطالعه قرار داده و نتیجه گرفته است که فرخی یزدی با توجه به اندیشه‌های سیاسی و انتقادی خود به طور جدی به دنبال اصلاحات زیر بنایی و انقلاب فکری و اخذ علوم و فنون غربی بوده است. مدرس‌زاده و همکاران (۱۳۹۲) جلوه‌های آزادی در شعر فرخی و ابوالقاسم شبابی را به شیوه تطبیقی تحلیل کرده و نتیجه گرفته‌اند که آزادی در شعر این دو شاعر و به خصوص فرخی از بسامد بالایی برخوردار است. فضیلت و همکاران (۱۳۹۲) ترکیب شاهد آزادی در شعر فرخی را به لحاظ کارکرد و مفهوم سنتی و مدرن آن مورد نقد قرار داده و نتیجه گرفته‌اند که فرخی با استفاده از برخی مفاهیم غزل سنتی، واژه آزادی را بیشتر در مفهوم مترقی آن استفاده کرده است. ذبیح نیا (۱۳۹۷) اشعار سیاسی و اعتراضی فرخی را نوعی بت شکوی سیاسی می‌نامد و معتقد است که

شاعر توانسته است پیام شعرش را با مضمون شکایت اجتماعی به مخاطب خود انتقال دهد. اکبری و کمالی (۱۳۹۷) بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی را موضوع تحقیق قرار داده و به این نتیجه رسیده‌اند که در شعر فرخی بن‌مایه‌هایی چون آزادی‌خواهی، تلاش در جهت بیداری مردم، ملی‌گرایی و... از جمله بن‌مایه‌هایی هستند که متأثر از بافت موقعیتی بوده و زمینه خلق و آفرینش تصاویر بدیعی در اشعار فرخی شده‌اند. علیزاده و خسروی (۱۴۰۱) آزادی در شعر فرخی یزدی را از چشم‌انداز حقوقی آن مورد مذاقه و بحث قرار داده و نتیجه گرفته‌اند که تلقی فرخی از آزادی، بیشتر معطوف به آزادی بیان و آزادی‌های سیاسی است. از بررسی و مطالعه پژوهش‌های موجود معلوم شد تاکنون هیچ تحقیق مستقلی در باره نقد و تحلیل اشعار اعتراضی فرخی با توجه به نظریه تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف صورت نگرفته است و تحقیق حاضر از این نظر نخستین پژوهش در نوع خود است.

۱-۴. چارچوب نظری پژوهش

تحلیل گفتمان^۱ گرایشی کیفی و بینارشته‌ای است که از همان آغاز مورد توجه تحلیلگران رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی قرار گرفت. این رویکرد برای نخستین بار توسط زلیگ هریس^۲ زبان‌شناس ساختارگرای انگلیسی در سال (۱۹۵۲) به کار رفت. هریس و دیگر دانشمندان ساخت‌گرا، متن را در سطح فرا جمله‌ای مورد مطالعه قرار دادند. از نظر ساخت‌گرایان، گفتمان مجموعه‌ای به هم تنیده از جملات است که در ساختار کلی به هم مرتبط هستند. رویکردهای مهم تحلیل گفتمان را می‌توان به ساخت‌گرا، پساساخت‌گرا (نقش‌گرا) و رویکرد انتقادی تقسیم کرد. «تحلیل گفتمان انتقادی یک نوع تحلیل گفتمانی است که نحوه استفاده غیر مشروع از قدرت جمعی، سلطه، عدم مساوات — که از طریق نوشتار و گفتار در بافت اجتماعی و سیاسی خاص صورت می‌گیرد، ایجاد می‌شود و یا در برابر آن ایستادگی می‌شود — را بررسی می‌نماید» (یارمحمدی، ۱۳۹۳: ۴). مهم‌ترین تفاوت گفتمان انتقادی با سایر رویکردهای تحلیل متن، پرداختن به موضوع قدرت است که به واسطه ایدئولوژی و زبان در سطح جامعه گسترش می‌یابد. «مفهوم گفتمان امروزه به صورت یکی از مفاهیم کلیدی و پرکاربرد در تفکر فلسفی، اجتماعی و سیاسی مغرب زمین درآمده و با مفاهیمی چون سلطه، زور و قدرت عجین گشته است» (نک. مقدمه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۰). گفتمان‌کاوی انتقادی رابطه قدرت و ایدئولوژی را در بافت متن مورد بررسی قرار می‌دهد. نظریه تحلیل گفتمان از آغاز در زبان‌شناسی شکل گرفت. «شاید نخستین و مهم‌ترین فرد مؤثر در طرح نظریه تحلیل گفتمان، سوسور^۳ باشد که زبان را مجموعه‌ای از نشانه‌های بدون ارجاع به زمان می‌دانست. به بیان دیگر، زبان خصیلتی جدا از زمان دارد و عنصر زمان در تحولات ساختی آن نقشی ندارد» (مقدمی، ۱۳۹۰: ۹۴). دانشمندان علم زبان‌شناسی به‌ویژه پیروان نظریه نقش‌گرایانه زبان، گفتمان را رابطه‌ای متقابل بین زبان و بافت تعریف می‌کنند. منظور از بافت در این تعریف شرایط و موقعیت‌های محیطی خاصی است که زبان مورد مطالعه در آن به کار رفته است. مانند محیط مدرسه، دانشگاه، بیمارستان و محل کار. از میان نظریه‌پردازان تحلیل گفتمان انتقادی، نورمن فرکلاف «یکی از کامل‌ترین، منسجم‌ترین، انتقادی‌ترین و پرطرفدارترین این نظریه‌ها را تدوین کرده است» (سلطانی، ۱۴۰۰: ۶۰). با توجه به استفاده پژوهش حاضر از رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف در اینجا معرفی کوتاهی از این رویکرد ضروری به نظر می‌رسد.

نظریه نورمن فرکلاف

نظریه تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف^۴ یکی از مشهورترین نظریات حوزه گفتمان‌کاوی به شمار می‌آید. [این رویکرد] «از میان رویکردهای موجود در جنبش تحلیل گفتمان انتقادی مدون‌ترین نظریه‌ها و روش‌ها را برای تحقیق در حوزه ارتباط، فرهنگ و جامعه داراست»

(یورگنسن^۵ و فیلیپس^۶، ۱۴۰۱: ۱۰۹). رویکرد فرکلاف به لحاظ گستردگی دامنه تحقیق و نگاه انتقادی به مقوله زبان و قدرت و ایدئولوژی، رهیافتی مناسب برای تحلیل معنا در لایه‌های پنهان و آشکار متون ادبی نیز به حساب می‌آید. فرکلاف در تحلیل گفتمان انتقادی بیش از هر چیزی تلاش خود را متوجه این موضوع کرده است تا چارچوب تحلیلی خاصی برای مطالعه روابط زبان، قدرت و ایدئولوژی ارائه کند (نک. فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۹).

نظریه فرکلاف، زبان و ایدئولوژی را دو مفهوم آمیخته با هم تعریف می‌کند و این دو را در تلازم با یکدیگر می‌داند. «یک جنبه از محصور بودن کاربرد زبان در روابط اجتماعی که ملازم مفهوم گفتمان است، آن است که زبان صورت مادی ایدئولوژی است و در واقع زبان آغشته به ایدئولوژی است» (همان: ۹۶). یکی از اهداف مهم تحلیل گفتمان انتقادی به چالش کشیدن ایدئولوژی و قدرت در متون مختلف از جمله ادبیات است. ادبیات و به تبع آن شعر، نوعی محمل ارتباطی و پدیده‌ای زبانی است که متأثر از رخدادهای اجتماعی و مفاهیمی چون قدرت، سلطه و ایدئولوژی است. بی‌گمان در بطن هر اثر ادبی، اندیشه، نگرش و باورهای شاعر یا نویسنده نهفته است. ایدئولوژی در قالب زبان بیان می‌شود و زبان به ایدئولوژی شکل می‌دهد و ایدئولوژی بر ساخته و محصول زبان است و این زبان است که به ایدئولوژی‌ها قدرت و تسلط می‌بخشد.

گفتمان‌ها از طریق ایدئولوژی و ایدئولوژی‌ها به وسیله زبان در میان جامعه و فاعلان اجتماعی هژمونی خود را آشکار می‌سازند. ساختار شعر در قیاس با سایر متون به لحاظ مفهوم، پیچیده و غیرمستقیم است و در مواجهه با مقوله زبان و قدرت و ایدئولوژی، نیاز به تفسیر و تحلیل ژرف‌تری دارد. بر این اساس شعر را می‌توان از جمله متونی دانست که از چشم‌انداز این نظریه به‌ویژه رویکرد فرکلاف در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین مناسب تحلیل و گفتمان‌کاوی است. از نظر فرکلاف هیچ متنی نمی‌تواند فارغ از رخدادهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جامعه تولید یا بدون تأثیرپذیری از تحولات اجتماعی خلق شود. بی‌تردید زبان جوهره اصلی شعر است که به مثابه چتری برای گفتمان عمل می‌کند. صرف‌نظر از ساختار و فرم ظاهری شعر، واکاوی معنای پنهان در لایه‌های زیرین متون ادبی و تبیین روابط متقابل این گونه متون با رویدادها و تحولات اجتماعی می‌تواند با معیارهای تحلیل گفتمان انتقادی منطبق باشد. لازم به توضیح است که شعر اعتراضی فرخی با صراحت، روابط نابرابر قدرت در جامعه استبدادزده عصر قاجار و پهلوی اول را به باد انتقاد می‌گیرد و بر حاکمان مستبد و بی‌کفایتی که عامل فقر و بی‌عدالتی و نابسامانی جامعه هستند بی‌محابا می‌تازد. اما در ورای این صراحت زبان و بیان رئالیستی شاعر، ایدئولوژی سوسیالیستی و اندیشه چپ‌گرایانه او که از آموزه‌های نظام ضد سرمایه داری روسیه نشئت گرفته پنهان است. این ایدئولوژی پنهان در لایه‌های زیرین شعر فرخی که متأثر از جریان‌های سیاسی این دوره است، در بحث فاصله طبقاتی به‌روشنی خود را نشان می‌دهد. فرخی تعدی و ظلم سرمایه‌داران و ملاکین نسبت به طبقه ضعیف کارگر و دهقان را عامل اختلاف طبقاتی می‌داند. ابیات زیر دلیلی بر این ادعا است.

دست‌رنج کارگر را تا به کی سرمایه‌دار

خرج عیش و نوش و اشیای تجمل می‌کند

(فرخی، ۱۴۰۲: ۸۱)

کلبه بی سقف دهقان را چو آرم در نظر

کاخ‌های سر به کیوان را کنم ایوان خون

(همان: ۱۱۳)

منهدم گردد قصور مالک سرمایه‌دار

کاخ محکم کلبه ویران دهقان است و بس

(همان: ۹۶)

۲. بحث و تحلیل متن

در این بخش به تحلیل گفتمان آزادی‌خواهی در اندیشه سیاسی و شعر اعتراضی فرخی یزدی در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین می‌پردازیم.

۲-۱. سطح توصیف

فرکلاف در این سطح ارزش‌های تجربی، رابطه‌ای و بیانی متن را از نظر واژگانی و دستوری مورد تحلیل قرار می‌دهد. در بخش توصیف، هر متنی در سه سطح واژگان، دستور و ساخت‌های متنی بررسی می‌شود (نک. فرکلاف، ۱۳۹۹: ۱۵۱).

۲-۱-۱. ارزش‌های تجربی واژگان

در این بخش، عبارت‌بندی دگرسان و روابط معنایی (هم‌معنایی، شمول و تضاد معنایی) متن تجزیه و تحلیل می‌شود. واژگان در زنجیره گفتار عناصری هستند که معنا و بار ایدئولوژیکی خاصی به متن می‌دهند. فرخی یزدی در سروده‌های اعتراضی خود بیشتر از واژگانی استفاده می‌کند که بتوانند بازگو کننده منش انقلابی و ارزش‌های تجربی گفتمان آزادی‌خواهی او باشند. اساساً شعر مشروطه با توجه به بافت موقعیتی و تاریخی، شعری تجربه‌گراست. فرخی مانند دیگر شاعران این دوره، هم طعم تلخ استبداد را چشیده و هم چند صباحی شیرینی روزگار آزادی و عدالت را دیده. او خود سال‌ها رنج تبعید، زندان و آوارگی را تجربه کرده است. واژگان شعر فرخی بازتاب حضور فیزیکی و انقلابی او در کوران حوادث تلخ و شیرین انقلاب مشروطیت است.

پس از مشروطه با افزار استبداد می‌گردد
(فرخی، ۱۴۰۲:

ز آزادی جهان آباد و چرخ کشور دارا

(۷۴)

تا که در ایران ز قانون اساسی هست نام

می‌دهد مشروطه آزادی به خیل خاص و عام
(همان: ۱۲۷)

بر ملت اگر وکیل تحمیل شود

پس فایده حکومت ملی چیست
(همان: ۱۸۱)

در ابیات بالا برخی از واژگان کلیدی شعر فرخی و گفتمان آزادی‌خواهی او آمده است. واژگانی مانند آزادی، استبداد، قانون، مجلس، مشروطه، که شناخت ذهنی و تجربی او از انقلاب مشروطه را نشان می‌دهند. از نظر فرخی گفتمان مشروطه دو رکن بنیادین دارد که قوام و دوام جنبش مشروطه به آن دو وابسته است، آزادی و حاکمیت قانون. به همین دلیل تکرار این واژگان هم مبنای ایدئولوژی شاعر هستند و هم تجربه او را از حوادث انقلاب مشروطیت بازگو می‌کنند.

الف) عبارت‌بندی دگرسان

ویژگی دیگر ارزش‌های تجربی واژگانی عبارت‌بندی دگرسان است که در آن گوینده، برداشت و تفسیری متفاوت با دیگران از رخداد‌های اجتماعی و سیاسی عصر خود دارد. این ویژگی در شعر فرخی نیز دیده می‌شود. یکی از تفسیرهای متفاوت فرخی با برخی از شاعران این دوره مربوط به استبداد عصر رضاشاهی است. رضا شاه با بستن دهان آزادی‌خواهان، تبعید، ترور و حبس آن‌ها اعتراض تعدادی از شاعران از جمله فرخی را

برانگیخت. به همین دلیل فرخی تندترین انتقادها و اشعار اعتراضی خود را متوجه او کرد. وی بر خلاف تعدادی دیگر از شاعران این دوره که وجود یک دولت مرکزی، در سایه حکومت شاهی مقتدر [رضاشاه] را باعث امنیت و آبادی مملکت و دفع خطر دولت‌های متخاصم ضروری دانسته و با آن کنار آمده بودند، حکومت رضاشاه را ادامه و استمرار استبداد دوره قاجار می‌دانست و سرسختانه با آن مخالفت می‌کرد تا سرانجام جان بر سر این باور انقلابی خود نهاد.

با سپر افکنندگان مرده ما را کار نیست	جنگ ما همواره با گردنکشان زنده است
بود اگر جامعه بیدار در این دیر خراب	جای سردار سپه جز به سر دار نبود
تو در طلب حکومت مقتدری	ما طالب اقتدار ملت هستیم
	(همان: ۲۲۲)

فرخی در بیت اول اشعار فوق، محمدعلی شاه و احمدشاه را «سپر افکنندگان مرده» و رضاشاه را «گردنکش زنده» خطاب کرده است. بیت دوم بیانگر اندیشه انقلابی و رادیکال اوست که رضاشاه را مستوجب مرگ می‌داند، اما لایه زیرین شعر به ناگاهی و منفعل بودن توده مردم در برابر استبداد اشاره دارد. در بیت سوم شاعر از دو دیدگاه متفاوت سخن می‌گوید، دیدگاه اول که با ضمیر «تو» آمده موافقان رضاشاه هستند که به دنبال اقتدار و قدرت حکومت‌اند، در مقابل دیدگاه دوم «ما» مخالفان استبداد رضاشاهی هستند که قدرت و اقتدار مردم را بر قدرت حکومت ترجیح می‌دهند.

ب) روابط معنایی (تضاد، هم‌معنایی، شمول معنایی)

روابط معنایی در گفتمان آزادی‌خواهی فرخی یزیدی عمدتاً در راستای تبلیغ ایدئولوژی اوست که بر مبارزه با استبداد و آزادی‌خواهی استوار است. می‌توان گفت یکی از ویژگی‌های مهم شعر فرخی را تضادهای واژگانی و تقابلی بین آزادی و استبداد تشکیل می‌دهد. بار ایدئولوژیکی این واژگان در گزاره‌ها و عبارت‌های شاعرانه فرخی بیانگر جامعه ملتهب و پر از تضاد و بی‌عدالتی عصر قاجار است، که اقشار محروم جامعه را به ستوه آورده است. هر واژه‌ای در بینش سیاسی فرخی بار معنایی خاص خود را دارد که به گفتمان آزادی‌خواهی او هویت می‌بخشد مانند نفرت از اغنیا و اشراف و حمایت از اقشار فقیر و محروم جامعه. بسیاری از این متغیرها در کانون مبارزه ایدئولوژیکی شاعر و مشروطه‌خواهانی قرار دارد که از تضاد و نابرابری رنج می‌برند و گفتمان آزادی‌خواهی و حاکمیت قانون را بر گفتمان از رمق افتاده استبداد و انسداد سیاسی ترجیح داده‌اند. در بیت زیر ترکیب‌های «صبح استبداد» و «شام آزادی» بازتاب همین تضاد و تقابل‌هاست.

هزار بار بود په ز صبح استبداد

برای دسته پابسته شام آزادی

(همان: ۱۱۹)

فرخی در بیت بالا از زبان مردم جامعه‌ای سخن می‌گوید که قدرت در آن متوازن نیست و همه پابسته استبداد شاهی قلدر هستند. او می‌خواهد بگوید زندان و شکنجه و اسارت اگرچه سخت و جان فرساست، اما اگر پادشاه این رنج و سختی، قوام آزادی و محو استبداد باشد، قابل تحمل است. آشنایی‌زدایی زیبای شاعر در انتخاب صبح برای استبداد – که بنا به ماهیتش باید سیاه باشد – و شام برای آزادی – که نماد روشنایی و امید است – و هنوز محقق نشده است، بر مفهوم عمیق شعر افزوده است. چند نمونه دیگر:

در سایه استبداد، پژمرده شد آزادی
این گلبن نورس را بی ریشه نباید کرد
(همان: ۹۴)

آزادی است و مجلس و هر روزنامه‌ای
هر روز بی محاکمه توقیف می‌کنند
(همان)

زاهد ما بهر استبداد و آزادی به جنگ
تا چه سازد بخت او تا چون کند اقبال ما
(همان: ۵۳)

یکی دیگر از شگردهای زبانی در بخش روابط معنایی، استفاده از شمول و هم‌معنایی است که فرخی در اشعار خود از این ویژگی بسیار سود جسته است. وی با برجسته کردن واژگانی که در زنجیره گفتار کارکردی همسان و مشترک دارند یا در پیوند معنایی با یکدیگر هستند، قصد دارد تا ناسامانی‌ها و اوضاع اسفبار سیاسی و اجتماعی را نتیجه بی‌کفایتی مخالفان مشروطه از شاه گرفته تا درباریان و ابادی و دست‌نشانندگان آن‌ها معرفی کند. انتخاب این نوع از واژگان که از نظر معنا و کارکرد سیاسی و اجتماعی بر ذهن عامه مردم اثرگذار است از ویژگی‌های شعر فرخی است. ترکیب‌ها و واژگان در ابیات زیر که در توصیف وقایع و افراد آمده است، سبب برجستگی متن و تأثیر پیام آن بر مخاطب است.

نقد جان را رایگان در راه آزادی دهیم
گر به جیب و کیسه ما مفسدان نقدینه نیست
(همان: ۶۸)

نام آزادی ز بد کیشان نمی آمد به ننگ
کشور و بران ما را بود اگر احرار خوب
(همان: ۵۷)

مادر ایران نشد از مرد زابیدن عقیم
زان زن فرخنده را فرزانه فرزندیم ما
(همان: ۴۸)

فرخی شاعری مردمی است و با زبان مردم سخن می‌گوید. او سعی می‌کند با استفاده از باورهای مردم آن‌ها را از خواب غفلت بیدار کند. در ابیات بالا واژه‌های نقد، رایگان، کیسه، مفسد، نقدینه «شمول معنایی» و واژه‌های آزادی و احرار «هم‌معنایی» و نام و ننگ، زابیدن و عقیم «تضاد معنایی» دارند.

۲-۱-۲. ارزش‌های رابطه‌ای و بیانی واژگان

ارزش‌های رابطه‌ای واژگان نظیر حسن تعبیر یا خطاب‌های رسمی در دیوان شعر فرخی چشمگیر نیست. افراد با واژگان و تعابیر رسمی و یا حسن تعبیر کمتر توصیف شده‌اند، بیشتر وصف‌های فرخی جنبه منفی و اعتراضی به افراد و شخصیت‌های حکومتی دارد. گفتمان آزادی‌خواهی فرخی گفتمان مسامحه و مماشات نیست. در باور سیاسی او افراد یا مشروطه‌طلب و آزادی‌خواه و یا دشمن مشروطه و حامی استبداد هستند. این امر نشان از ایدئولوژی رادیکال و انقلابی او دارد.

الف) وصف موافقان مشروطه (با صفت‌هایی چون وطن‌پرست، ثابت‌قدم و قانون‌گرا)

تا بؤد جان گرنامه‌یه به تن
سر ما و قدم خاک وطن
(همان: ۱۳۲)

پیش دشمن سپر افکندن من هست محال
در ره دوست گر آماجگه تیر شوم
(همان: ۱۰۹)

گر ز روی معدلت آغشته در خون می‌شویم هر چه بادا باد ما تسلیم قانون می‌شویم
(همان: ۱۰۱)

ب) وصف مخالفان مشروطه (با صفت‌هایی مانند خائن، ریاکار و فاسد)

از قوام و بستگانش دیپلم باید گرفت از خیانت داد هرکس امتحان فتنه را
(همان: ۵۰)

سالوس انقلابی ما اهل زرق بود یاران حذر کنید ز سالوس انقلاب
(همان: ۵۷)

یک ولایت را به غارت می‌دهد تا با جسارت تحفه از حاکم ستانند رشوه از والی بگیرد
(همان: ۸۷)

ارزش بیانی واژگان، به کاربرد استعاره در گفتمان می‌پردازد. «استعاره‌های مختلف دارای وابستگی‌های ایدئولوژیک متفاوتی هستند» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۸۳). بر اساس نظریه فرکلاف واکاوی دلالت‌های استعاری واژگان جزو ویژگی‌های مهم توصیف متن به حساب می‌آید. «هر ایدئولوژی مجموعه‌ای از استعاره‌های کم و بیش ساختار یافته است که بیانگر آرمان‌های مردم و مشوق فعالیت آن‌ها در یک جنبش است» (تلطف، ۱۳۹۴: ۲۹). شعر عصر مشروطه شعر آگاهی و بیداری است. این دوره در تاریخ ادبیات ایران به دوره بیداری موسوم است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های شعر این دوره تابوشکنی و برداشتن پرده قداست از نام شاه و سلطنت است. هدف شاعران در این دوره پرداختن به صور خیال، موسیقی شعر و رعایت مبانی زیبایی‌شناسانه نیست، بلکه هدف بیدار کردن مردم از خواب غفلت، مبارزه با خرافات و تهییج آن‌ها برای دستیابی به آزادی، عدالت و قانون است. «شعر دوره آن مایه پرشور و قوی و توفنده و پر جوش و خروش است که جایی برای صورخیال باقی نمی‌گذارد. اساس هنر شاعران در این دوره بر نوآوری در عرصه صور خیال متکی نیست» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۸: ۷۶). بیان رئالیستی وقایع عصر مشروطه مجالی برای ظهور تخیل، زیبایی و تصویرآفرینی به شاعران این دوره نمی‌دهد. به همین دلیل شعر مشروطه کمتر از منظر زیبایی‌شناسی ادبی مورد بررسی قرار گرفته است. البته این بدان معنا نیست که شعر این دوره کاملاً از ظرافت‌ها و زیبایی‌های ادبی خالی است. در شعر فرخی گزاره‌های استعاری بیشتر کارکرد سیاسی و اعتراضی دارند تا ادبی و از این رو بار ایدئولوژیکی و سیاسی آن‌ها غنی‌تر است.

تا کیومرث بهار آمد و بنشست به تخت سر زد اشکوفه سیامک سان از شاخ درخت
(فرخی، ۱۴۰۲: ۱۳۰)

جام جمشید پر از باده کن اکنون که ز بخت کرد هان دولت ضحاک زمان رو به خزان
(همان)

کیست در شهر که از دست غمت داد نداشت هیچ کس هم چو تو بیدادگری یاد نداشت
(همان: ۶۲)

شاعر در بیت اول با انتخاب واژگان بهار، شکوفه، درخت و شخصیت‌های اسطوره‌ای نظیر کیومرث و سیامک ضمن برقراری تناسب واژگانی با اظهار شادی از آمدن کیومرث بهار، استعاره از پیروزی انقلاب مشروطیت، و سر زدن شکوفه، استعاره از تبلور آزادی، سعی می‌کند هم پیام عمیق شعر را به مخاطب برساند و هم ایدئولوژی ضد استبدادی خود را به تصویر بکشد. بیت دوم (رو به خزان نهادن دولت ضحاک) اشاره‌ای تلویحی به ماجرای شهریور ۱۳۲۰ و تبعید رضاشاه دارد. در ژرف‌ساخت این دو بیت اما انگار شاعر پیش‌بینی می‌کند همان‌طور که جمشید به دست ضحاک

کشته می‌شود. انقلاب مشروطه و نهال نوپای آزادی نیز سرانجام به دست استبداد از بین می‌رود. در بیت سوم بیدادگر استعاره از شخص رضا شاه است که فرخی بارها در اشعارش استبداد او را نکوهش کرده است.

۲-۱-۳. ارزش‌های تجربی و رابطه‌ای دستوری

فرکلاف ارزش‌های تجربی دستوری را ذیل عناوینی چون مشارکان، فرایند زبانی، فرایند اسم‌سازی، معلوم و مجهول یا مثبت و منفی بودن جمله‌ها، وجهیت فعل، استفاده از ضمائر و ویژگی بیانی جملات دستوری مطرح می‌کند. البته در یک متن ادبی یا غیر ادبی وجود همه موارد ذکر شده نه ضروری است و نه الزامی نیست. ممکن است در یک متن برخی از این فرایندهای یاد شده کمرنگ و یا پررنگ‌تر باشند. در شعر اعتراضی فرخی همه موارد بالا مصداق پررنگی ندارند و ما نیز تنها به ذکر مواردی اکتفا می‌کنیم که بسامد بالایی در گفتمان آزادی‌خواهی او دارند.

الف) مشارکان گفتمان

بسیاری از مشارکین در گفتمان آزادی‌خواهی فرخی، چهره‌های منفی و مطرود جامعه هستند. نظیر محمدعلی‌شاه، احمدشاه، رضاشاه، قوام‌السلطنه، وثوق‌الدوله، نصره‌الدوله، درباریان فاسد و... «اکثر اشعار فرخی دارای مضامین زنده و نیشداری است در باره وضع حکومتی ایران، اولیای دولت، نمایندگان مجلس، و نخست وزیرانی که دایم در حال تغییر و تحول اند. شاعر دزدی و ارتشا، دروغ و حيله، خدعه و نیرنگ و دورویی سیاسی و خیانت به اموال و منافع ملی [این سردمداران] را به باد انتقاد می‌گیرد» (آرین پور، ۱۳۸۲: ۵۰۸). مشارکین منفی در گفتمان آزادی‌خواهی فرخی با استفاده از شیوه برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی به مخاطب شناسانده می‌شوند. در گفتمان آزادی‌خواهی فرخی، سه نوع مشارک حضور دارند: ۱. راوی (خود شاعر) ۲. موافقان مشروطه ۳. مخالفان مشروطه.

• مخالفان مشروطه

در اروپا کند تلاش بین (فرخی، ۱۴۰۲: ۱۳۱)	نصره‌الدوله در فنای وطن
این نکته مسلم خواص است و عوام این سلطنت هندو را هست قوام (همان: ۲۱۷)	بدبختی ایران ز دو تن یافت دوام آن دولت انگلیس را بود وثوق
محو بادا در جهان نام قوام‌السلطنه (همان: ۱۴۰)	محو شد ایران ز اقدام قوام‌السلطنه
بهر محو مرز ایران استقامت می‌کند (همان: ۸۴)	چون وثوق‌الدوله خائن قوام‌السلطنه

• موافقان مشروطه

موافقان مشروطه افرادی هستند که هم‌سو با اندیشه و ایدئولوژی شاعرند، و معمولاً از میان توده‌های محروم جامعه و یا از بین شاعران و آزادی‌خواهان انتخاب شده‌اند. برای نمونه بیت زیر به دو مشارک این گفتمان (رضاخان)، مخالف مشروطه به صورت تلویحی و میرزاده عشقی

شهید مشروطه به صراحت اشاره شده است. شاعر با واژگانی چون: ترور، دیو، مهیب، وحشت، حرب، غضب، گشتن، فضای رعب‌آلود و استبدادی دوره رضاخانی را به تصویر کشیده است:

دیو مهیب خودسری، چون ز غضب گرفته دم
حربه وحشت و ترور، گشت چو میرزاده را
امنیت از محیط ما، رخت بیست و گشت گم
سال شهادتش بخوان «عشقی قرن بیستم»
(همان: ۲۳۳)

ب) فرایند زبانی (فرایندهای فعلی)

فرکلاف فعل‌ها را به سه نوع کنشی (فاعل + مفعول / متمم + فعل)، رخدادی (فاعل + فعل / افعال مجهول) و توصیفی یا اسنادی (فاعل + فعل‌های اسنادی) تقسیم می‌کند. «کنش مستلزم دو مشارک است، کنشگر و کنش‌پذیر، توصیف و رخداد هم‌چنین مستلزم وجود تنها یک مشارک است که ممکن است جاندار یا غیر جاندار باشد» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۸۷). بنابراین فرخی در بازآفرینی یا تولید فرایند گفتمان آزادی‌خواهی در مرحله بیان توصیف یا رخداد، به‌ناچار باید دست به انتخاب بزند، و قطعاً این انتخاب حاوی بار ایدئولوژی خاصی است که به مخاطب منتقل می‌شود. البته در دیوان فرخی بسامد همه افعال یکسان نیست. فعل‌های کنشی کاربرد بیشتری نسبت به بقیه دارند. فعل‌های کنشی فعالیت و نوع کنش اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و... فاعلان و مشارکان را در حوادث و رویدادهای جامعه به تصویر می‌کشند. هر فعالیتی یک شروع و یک پایانی دارد. مثلاً فرم استمراری فعل «رفتن» یک عمل در حال پیشروی را نشان می‌دهد. در نتیجه یک فعل کنشی به حساب می‌آید.

گر که تأمین شود از دست غم آزادی ما
می‌رود تا به فلک هلهله شادی ما
(فرخی، ۱۴۰۲: ۴۸)

ساغر تقدیر ما را مست آزادی نمود
زین سبب از نشئه آن باده مدهوشیم ما
(همان: ۵۲)

آن زمان که بنهادم سر به پای آزادی
با عوامل تکفیر صنف ارتجاعی باز
فرخی زجان و دل می‌کند در این محفل
دست خود ز جان شستم از برای آزادی
حمله می‌کند دایم بر بنای آزادی
دل نثار استقلال، جان فدای آزادی
(همان: ۱۱۶)

فعل تحکمی «باید» که «هم معنای قطعیت و هم معنای اجبار را می‌رساند» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۹۷) در دیوان فرخی بارها استفاده شده است. یکی از دلایل استفاده این فعل را می‌توان در جایگاه و اقتدار سیاسی و مردمی شاعر - که از منادیان آزادی و زبان‌گویای مشروطه‌طلبان است - جست‌وجو کرد. دلیل دیگر در پنهان نگاه داشتن فاعلان و مشارکان گفتمان است. این فعل اگرچه در روستاخت، فاعل و کنشگر مشخصی ندارد، اما در ژرف ساختش فاعل دستوری همان گوینده یا نویسنده است. فرخی در چندین غزل این فعل را برای ترغیب آزادی‌خواهان به مبارزه و مقاومت در برابر فتنه و دسیسه مخالفان مشروطه به کار برده است.

از ره داد ز بیدادگران باید گُشت
 اهل بیداد گر این است و گران باید کشت
 (همان: ۶۷)

از برای نشر آزادی زبان باید گشاد
 ارتجاعیون عالم را زبون باید کشت
 (همان)

از در و دیوار این عدلیه بارد ظلم و جور
 محو باید کرد یکسر این عدالتخانه را
 (همان: ۴۷)

کنشگران اجتماعی عصر مشروطه بیشتر از میان شاعران و نویسندگان و روشنفکران این دوره بودند. فرخی نیز در جایگاه یکی از پرچم‌داران شعر سیاسی و اعتراضی عصر مشروطه، با الهام گرفتن از زبانی ساده و گیرا، جامعه غرق در فساد و استبداد را به حرکت و پویایی فرا می‌خواند. به همین دلیل افعالی را به کار می‌گیرد که کنش و کنشگری را در جامعه ترغیب کند، نظیر افعال خبری که بیان وقوع رخدادی در آن محتمل است و یا فعل امر که ضرورت و اجبار در آن بیشتر مشهود است.

اهریمن استبداد، آزادی ما را گُشت
 کنشگر کنش‌پذیر کنش
 زان پیش که آزاد شود سرو تهیدست

نه صبر و سکون جایز، نه حوصله باید کرد
 (فرخی، ۱۴۰۲: ۷۴)

ما پرچم آزادگی افراشته بودیم
 کنشگر کنش‌پذیر کنش
 (همان: ۹۹)

هرکس که بؤد ناقض قانون، او را
 کنشگر کنش

«منصور» بود گر همه، بر دار ز نیم
 کنش و کنشگر
 (همان: ۲۲)

این ستمکاران که می‌خواهند سلطانی کنند
 کنشگران کنش

عالمی را کشته تا یکدم هوسرانی کنند
 کنش‌پذیر کنش کنش
 (همان: ۷۳)

جدول بسامد تقریبی فرایندهای فعلی در برخی از اشعار فرخی

افعال	تعداد	فرایند
می رود / کند / سازد / سر نهادن / دست شستن / جنگیدن / حمله کردن / باریدن / محو کردن / فدا کردن / نثار کردن / افراشتن / بانگ زدن / طعنه زدن / دار زدن / سلطانی کردن / کشتن / هوسرانی کردن	۱۸	کنشی
مست نمودن / مدهوش شدن	۲	رخدادی
بؤد / شود / است / هستیم	۴	وصفی

بی‌تردید شاعران عصر مشروطه سیاسی‌ترین شاعران ادب فارسی هستند، و فرخی نیز یکی از برجسته‌ترین این شاعران است. «فرخی یزدی در این عصر غزل سیاسی را در عالی‌ترین طرز سروده و در این کار توانسته جان سیاسی و سیمای انقلابی تازه‌ای به غزل فارسی بدهد». (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۱۰۷) فرخی با زبان شعر می‌کوشد تا شیوه مبارزه سیاسی را به ملموس‌ترین و ساده‌ترین شکل ممکن با افعالی بیان کند که حرکت، جوشش و پویایی را در میان مردم برانگیزد. افعال کنشی نیز در حیطه زبان عهده‌دار همین وظیفه‌اند. همان‌طور که در جدول مشخص است، تعداد فعل‌های کنشی که فرخی از آن‌ها برای دعوت از مردم به مبارزه با استبداد و بی‌عدالتی، و به دست آوردن آزادی و استقلال سیاسی استفاده کرده است بیشتر از افعال رخدادی و توصیفی است.

یکی دیگر از ویژگی‌های فرایند زبانی، فرایند اسم‌سازی است که در دیوان فرخی در حد معمول است. در این فرایند فعل‌ها و جمله‌ها به عبارت‌ها و اشکال اسمی نظیر مصدر و حاصل مصدر تغییر پیدا می‌کنند. «فرایند تبدیل در زبان فارسی فرایندی زیابست. یکی از مصادیق تبدیل در زبان فارسی، تبدیل ستاک فعلی به اسم است. در چارچوب دستور شناختی فرایند تبدیل، فرایندی مفهومی است که از طریق گسترش مجازی و مجاز رویداد- طرح‌واره باعث تغییر مقوله واژگانی واژه‌ها می‌شود» (ذاکر، ۱۳۹۱: ۱). این تکنیک برای به چالش کشیدن ذهن مخاطب و یا به دلیل وضوح در برجستگی موارد حذف‌شده در جمله است. فرخی از این شیوه برای تعمیق گفتمان آزادی‌خواهی و تبیین ایدئولوژی خود استفاده می‌کند.

مادر ایران نشد از <u>مرد زابیدن</u> عقیم	زان زن فرخنده را فرزانه فرزند ما (فرخی، ۱۴۰۲: ۴۸)
<u>با بودن مجلس</u> بود آزادی ما محو	چون مرغ که پابسته ولی در قفسی نیست (همان: ۶۰)
گر <u>کشته شدن</u> باشد پاداش گنهکاری	ای بس تن بدکاران کز دار نگون باید (همان: ۸۳)

در بخش ارزش‌های رابطه‌ای دستوری ویژگی‌هایی از قبیل وجهیت و ضمائر مورد بررسی قرار می‌گیرند. فرکلاف برای جمله‌ها سه وجه اصلی (خبری، پرسشی و امری) در نظر می‌گیرد. «ویژگی جملات خبری وجود فاعل و به دنبال آن فعل است» (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۱۷۳). «عنصر وجه به قطعی بودن، غیر قطعی بودن و یا امری بودن مفهوم جمله از نظر گوینده اشاره می‌کند. برحسب ژرف‌ساخت جمله، عنصر وجه ممکن است اخباری، امری یا التزامی باشد» (مشکوة الدینی، ۱۳۹۶: ۶۷). ساختار بیشتر جمله‌ها در گفتمان آزادی‌خواهی فرخی خبری است. زیرا او در جایگاه راوی دانای کل باید از همه رویدادها اطلاع داشته باشد تا بتواند جریان گفتمان انقلابی و آزادی‌خواهی را به‌درستی پیش ببرد. در ابیات زیر از فعل پرسشی که یکی از مفاهیم آن بر بی‌خبری دلالت دارد، استفاده نشده است.

دست اجنبی افراشت تا لوای نا امنی	فتنه سر به سر گذاشت، سر به پای نا امنی (همان: ۶۴)
این ستمکاران که می‌خواهند سلطانی کنند	عالمی را کشته تا یکدم هوسرانی کنند (همان: ۷۳)
بهر آزادی هر آن کس استقامت می‌کند	چاره این ارتجاع پر وخامت می‌کند (همان: ۸۴)

ج) وجهیت

هر رخدادی یا با قطعیت انجام می‌پذیرد و یا با قید شرط و تردید همراه است. «وجه و وجهیت دو مفهوم همواره مرتبط با یکدیگرند. وجه ناظر به صورت ظاهری فعل است و وجهیت حاکی از قطعیت یا عدم قطعیت هر نوع رویداد است» (رحیمیان و جاوید، ۱۳۹۶: پیشگفتار). در رویکرد فرکلاف «وجهیت فعل به وسیلهٔ افعال کمکی وجهی نظیر بایستن، توانستن، ممکن بودن، احتمال داشتن و نیز ویژگی‌های صوری مختلف دیگری از جمله قید و زمان بیان می‌گردند» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۹۴). هم چنین از نظر فرکلاف وجهیت جایگاه قدرت و اقتدار گوینده را نشان می‌دهد. «وجهیت با اقتدار گوینده یا نویسنده سر و کار دارد» (همان: ۱۹۳). بیشتر افعال مورد استفادهٔ فرخی از نوع الزام و پویایی است که بیانگر جایگاه اقتدار گوینده است. فرخی که خود یکی از مشروطه‌طلبان راسخ است، سعی می‌کند با برجسته کردن بُعد سیاسی انقلاب مشروطه مردم را به مبارزه علیه نظام استبداد ی حاکم بر جامعه فرا بخواند. به همین دلیل زمانی که از افعال وجهی استفاده می‌کند، بیشتر از موضع قدرت و تحکمی انقلابی سخن می‌گوید. او با استفاده از افعال وجهی تحکم‌آمیز می‌کوشد مردم را علیه دشمنان آزادی و مروجان استبداد و بنیان عقب‌ماندگی کشور تهییج کند.

از برای نشر آزادی زبان باید گشاد	ارتجاعیون عالم را زبون باید نمود
ز انقلابی سخت جاری سیل خون باید نمود	وین بنای سستی را سرنگون باید نمود
باید ز کژی به راستی میل کنیم	اصلاح کژی ز صدر تا ذیل کنیم
	(فرخی: ۷۵)
	(همان: ۲۲۳)

د) برجسته‌سازی با استفاده از ضمیر

«برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی شیوه‌ای برای حفظ و استمرار قدرت است» (سلطانی، ۱۴۰۰: ۱۱۲). بهره‌گیری از ضمیر «من» و «ما» نشان از اقتدار و قدرت گفتمان راوی دارد. «ضمیر 'ما' یکی از ساختارهایی است که بیشتر به منظور ارجاع یا اشاره به مفهوم درون گروهی گوینده حاضر به کار گرفته می‌شود. به لحاظ نظری و بسته به ساخت، هر ساختار تحلیل گفتمان ممکن است از نظر ایدئولوژی نشان‌دار باشد.» (آقاگل زاده، ۱۳۹۱: ۶). شعر مشروطه از من گذشته و به ما رسیده است. در شعر فرخی «ما» یعنی مردم، انقلابیون، مشروطه‌خواهان و روشنفکران که کنشگران اصلی گفتمان‌اند و در کانون مبارزه علیه استبداد حضور دارند. در مقابل «آنان» مخالفان مشروطه و طرفداران گفتمان رقیب هستند که هنوز در دایرهٔ قدرت‌اند و سلطه و هژمونی ایدئولوژیک آن‌ها در مقاطع خاصی بر افکار قشرهایی از جامعه انکارناپذیر است.

ما داد ز بیدادگران بستانیم	گر محکمه داد به ما داد نداد
ما را متمولین گدامی خواهند	بیچاره و بی برگ و نوا می‌خواهند
آنان که خطای خویش تکمیل کنند	خواهند به ما فشار تحمیل کنند
	(فرخی، ۱۴۰۲: ۲۰۲)
	(همان: ۲۰۲)
	(همان: ۲۰۱)

۲-۲. سطح تفسیر

تفسیر آمیزه‌ای از محتوای متن و دریافت‌های مفسر است. فرکلاف مرحله تفسیر را به دو بخش تفسیر یافت و تفسیر متن تقسیم می‌کند. از نظر او «تفاسیر، تلفیقی از محتویات خود متن و ذهنیت مفسر هستند و مراد از ذهنیت مفسر، دانش زمینه‌ای است که مفسر در تفسیر متن، استفاده می‌کند» (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۱۹۲). فرکلاف برای تفسیر هر متنی چهار پرسش طرح می‌کند که باید به آن‌ها پاسخ داد.

- ۱- محتوا (ماجرا چیست؟)
- ۲- فاعلان (چه کسی درگیر ماجرا هستند؟)
- ۳- روابط (روابط میان آن‌ها چیست؟)
- ۴- پیوندها (نقش زبان در پیشبرد ماجرا چیست؟)

۲-۲-۱. ماجرا چیست؟

فرکلاف این سطح را به سه بخش فعالیت، عنوان و هدف تقسیم کرده است. (نک. فرکلاف، ۱۳۹۹: ۲۰۲). ماجرای اصلی اشعار اعتراضی فرخی یزدی، بازتاب شرایط سیاسی و اجتماعی جامعه استبدادزده ایران در عصر قاجار و پهلوی اول است. درون‌مایه و محتوای غزل‌های فرخی سیاست و آزادی‌خواهی است. «شاید قدری اغراق شود اگر بگویم بعد از حافظ، هیچ‌کس غزل سیاسی را به خوبی فرخی یزدی نگفته است» (شفیعی، ۱۳۹۲: ۴۳۱). از نگاه فرخی انقلاب مشروطیت مهم‌ترین رویداد تاریخی است که توانست سرنوشت مردم ایران را پس از قرن‌ها تغییر دهد و آنها را از بند استبداد و خودکامگی شاهان بی‌کفایت برهاند. در شعر شاعران دوره مشروطه به مضامین و موضوعات متنوعی مانند آزادی، وطن، قانون، عدالت، مجلس، وکیل، دوری از خرافات، آگاهی توده‌ها، جدال بین سنت و مدرنیته و... پرداخته شده است. فرخی و شاعران هم‌دوره او روایتگر دردها و ناکامی‌های مردمی هستند که سال‌ها قدرت تصمیم‌گیری و اراده سیاسی نداشته و بر سرنوشت خود حاکم نبوده‌اند و دم برنیاورده‌اند، و حال مجالی برای حضور در بطن رخدادهای اجتماعی، سیاسی اقتصادی و فرهنگی جامعه پیدا کرده‌اند. موضوع و ماجرای ادبیات سیاسی عصر مشروطه، انقلاب، قانون‌گرایی، جدال بین استبداد و آزادی، رهاندن جامعه از بی‌قانونی، نابرابری و ستم‌دیدگی و به قدرت رساندن توده‌های محروم جامعه است.

۲-۲-۲. فاعلان ماجرا و روابط میان آن‌ها

فاعلان و مشارکین گفتمان آزادی‌خواهی فرخی سه دسته‌اند. نخست شاعر که راوی گفتمان است، دوم مشروطه‌خواهان، سوم مخالفان مشروطه. از نظر فرکلاف جایگاه‌های فاعلی چند بعدی هستند، یعنی می‌توانند حاکم یا محکوم باشند، و یا حضوری خنثی و بدون کنش در ماجرا داشته باشند. پس در ابتدا باید مرتبه و جایگاه کنشگران معلوم شود تا به ماهیت ماجرا پی برد. در این بخش «سعی بر این است تا جایگاه‌های فاعلی، معین شود و مجموعه جایگاه‌های فاعلی با توجه به نوع موقعیت، تغییر می‌یابد» (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۲۰۳). فاعلان در بخشی از گفتمان آزادی‌خواهی فرخی جایگاهی مردمی دارند، کنش‌های کلامی، فیزیکی و ذهنی شاعر که در شعر او متجلی است در واقع بیان حال مردمی است که در حال گذار از استبداد به آزادی و عبور از دنیای سنتی به جهان مدرن هستند، به همین دلیل رابطه قدرت بین این دو گروه رابطه‌ای خصمانه، آشتی‌ناپذیر و پر از تضاد است. در این مبارزه نامتوازن قدرت میان مردم و دستگاه استبداد، مخالفان به هر دسیسه‌ای متوسل می‌شوند تا با قانون‌شکنی، حبس و تبعید مانع از حاکمیت قانون و پیروزی مشروطه‌طلبان شوند. فرخی در برابر این بی‌قانونی‌ها می‌ایستد و هم در اشعار و

هم نوشته‌های اعتراضی خود در روزنامه طوفان به آن می‌تازد. شاه، رئیس دولت و نمایندگان مجلس را خطاب قرار می‌دهد و آن‌ها را از قانون‌شکنی برحذر می‌دارد. «بر اعمال نامشروع و خلاف قانون‌های صریح و روشن خود لباس قانون نپوشانید زیرا آن وقت ما و دیگران را با شما بحثی نیست. آیا نمی‌دانید که با شئون و حیثیت یک ملت نمی‌توان بازی کرد؟! نه، ما می‌دانیم که در قبال این صحبت‌ها حبس، تبعید و ستم و هر نوع مصیبتی مستور است، ولی معتقدیم که مغلوبیت به حق گواراتر از مظفریت به باطل است» (فرخی، ۱۴۰۲: ۳۵). به نقل از طوفان، ش ۳۷، س ۳).

کس نیست که بر خطایشان طاعن نیست	آن سلسله را که جز خطا باطن نیست
قصه که این طایفه بی‌خائن نیست	روزی به وثوق شاد و گاهی به قوام
(فرخی، ۱۴۰۲: ۱۸۶)	

۲-۲-۳. زبان

انسان جهان را از طریق زبان فهم و تفسیر می‌کند. رویکرد زبان در شعر دوره مشروطه به سوی سادگی و پرهیز از تصنع و اطناب است. شاعران این عهد می‌کوشند پیام‌های ژرف انقلاب و دموکراسی را با زبانی ساده و شاعرانه به مخاطب عام برسانند. شعر این دوره هرچند از بُعد ظرافت و شاعرانگی و ادبی بودن، چشمگیر نیست ولی به لحاظ پیام و محتوا و نیز وفور واژگان جدید یکی از غنی‌ترین ادوار شعر فارسی به شمار می‌رود. شعر فرخی روایتی تک صدایی است. که مخاطب در آن تنها صدای شاعری را می‌شنود که مانند راوی دانای کل رخدادها و حوادث را موبه‌مو شرح می‌دهد. این زبان بر خلاف سنت هزار ساله شعر فارسی در لایه‌های استعاری و گزاره‌های کنایی، پیچیده نشده است، بلکه صریح، آشکار، انقلابی و استبداد ستیز است. روایت فرخی از گفتمان آزادی‌خواهی سرشار از حالاتی چون یأس، امید، پیروزی، شکست، مبارزه و بند و زندان است که در گزاره‌های شاعرانه او باز تولید می‌شوند. «نمی‌توان گفت گزاره‌روایی چیزی است که فقط تولید می‌شود، بلکه می‌تواند باز تولید و در متنی واحد یک یا چند بار تکرار شود» (حسین زاده، شهپر راد، ۱۴۰۰: ۱۵۴). زبان شعر فرخی، زبانی عاطفی نیست. زیرا بافت موقعیتی شعر که وصف رخدادهای انقلاب مشروطه است، مجالی برای پرداختن به مضامینی غیر انقلابی نمی‌دهد. برآیند زبانی در شعر و گفتمان آزادی‌خواهی فرخی بیشتر وصف روایتی صفوف مشروطه‌خواهان با مرتجعین و حاکمان مستبد است. هر واژه بار ایدئولوژیکی خاصی در این گفتمان دارد، که نقش پررنگی در برانگیختن احساسات ملی و دینی مردم ایفا می‌کند. مانند ابیات زیر:

باز طوفان بلا لجه خون می‌خواهد	آن چه زین پیش نمی‌خواست، کنون می‌خواهد
آن که بنشانند به این روز سیه ایران را	بر سر دار مجازات نگون می‌خواهد
عاقل کام طلب رهرو آزادی نیست	راه گم کرده صحرای جنون می‌خواهد
نوش داروی مجازات که درمان دل است	مفتی و محتسب و عالی و دون می‌خواهد
	(فرخی، ۱۴۰۲: ۸۸)

۲-۲-۴. بینامتنیت

بینامتنیت (Intertextuality) یکی دیگر از ویژگی‌های سطح تفسیر است. تحلیلگر در بینامتنیت به نحوه تعامل و ارتباط اطلاعات و داده‌های گوینده یا نویسنده متن با متون قبل از او می‌پردازد، که ممکن است در ذهن مخاطب از قبل، پیش‌زمینه‌ای از آن وجود داشته باشد. در حقیقت بینامتنیت استفاده هدفمند گوینده از رخدادهای تاریخی و تجربیات دیگران در جهت تقویت اندیشه‌ورزی و ایدئولوژی است. «بینامتنیت نشان دهنده تاریخ‌مندی متون است. هیچ متنی را نمی‌توان به تنهایی و بدون اتکا به متون دیگر فهمید زیرا نمی‌توان از استفاده کردن لغات و عباراتی که دیگران قبلاً استفاده کرده‌اند اجتناب کرد. بنابراین بینامتنیت نشان دهنده آن است که همه رویدادهای ارتباطی به نوعی به رویدادهای پیشین مربوط اند» (سلطانی، ۱۴۰۰: ۶۷). فرخی نیز با استفاده از همین ظرفیت ارجاع متن به حوادث و شخصیت‌های تاریخی، ملی، اسطوره‌ای و دینی توانسته ارتباطی منطقی بین گفتمان آزادی‌خواهی خود با گفتمان جامعه برقرار کند.

گر یوسف من جلوه چنین خوب نماید	خون در دل نوباوه یعقوب نماید
خونریزی ضحاک در این مُلک فزون گشت	کو کاهوه که چرمی به سر چوب نماید
مپسند خدایا که سر و افسر جم را	با پای ستم دیو لگد کوب نماید

(فرخی، ۱۴۰۲: ۸۳)

شاعر در ابیات بالا، با کنار هم نشان دادن نمادها و شخصیت‌های اسطوره‌ای ملی و دینی مانند یوسف و یعقوب، ضحاک و کاهوه و جمشید و دیو، درصدد است تا این پیام را به مخاطب منتقل کند، که انقلاب مشروطیت وجهه‌ای ملی و دینی دارد و با استفاده از این دو ایدئولوژی می‌کوشد گذشته شکوهمند ایران را به یاد مردم آورد. شاعر با توجه به باورها و اعتقادات مذهبی مردم سعی می‌کند در استفاده از نمادهای ملی و دینی جانب اعتدال را نیز رعایت کند.

۲-۳. سطح تبیین

در این سطح تأثیر متقابل متن و اجتماع بر یکدیگر بررسی می‌شود. «هدف از مرحله تبیین، توصیف گفتمان به‌عنوان جزئی از یک فرایند اجتماعی می‌باشد؛ تبیین، گفتمان را به‌عنوان عمل اجتماعی توصیف می‌کند و بیان می‌کند که چگونه گفتمان به وسیله ساختارهای اجتماعی، تعیین می‌یابند» (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۲۲۳).

شرایط زیست محیط فرخی در جامعه ملتهب و پر از تضاد و بی‌عدالتی عصر قاجار بوده است. بی‌عدالتی و نبود آزادی و قانون سبب شده است تا شاعر رفتاری تند و رادیکال نسبت به حاکمان زمانه خود داشته باشد. فرخی با مخالفان مشروطه از جایگاه قدرت و اقتدار سخن می‌گوید، زیرا پایگاه اجتماعی و سیاسی او و سایر مشروطه‌خواهان، پایگاهی مردمی و متکی به طبقات محرومی است که به حاشیه رانده شده‌اند و در گفتمان انقلابی مشروطه حضوری قدرتمند دارند. اعتراض فرخی به بی‌عدالتی، فقر، فاصله طبقاتی، عدم توازن قدرت و مناسبات نادرست حاکمان با طبقات محروم جامعه است. او در قامت یک شاعر آزادی‌خواه که آرزومند اصلاح، پیشرفت و آبادانی کشور است، تلاش می‌کند با اشعار پرشور و انقلابی خود هم به صفوف مشروطه‌طلبان روحیه دهد و هم شوکت و اقتدار گذشته ایران را به توده‌های منفعل جامعه و اقشاری که در مبارزه با استبداد مردود مانده‌اند، گوشزد نماید. به همین دلیل با زبانی نمادین و رمزگونه به بازتولید تاریخ و گذشته پرافتخار ایران می‌پردازد و با یادکرد قهرمانان و شخصیت‌های اسطوره‌ای، ملی و دینی، مردم را به شکوه و شوکت گذشته آن‌ها آگاه می‌کند.

این وطن فتنه ضحاک ستمگر دیده است	آفت پور پشین رنج سکندر دیده است
جور چنگیزی و افغان ستمگر دیده است	گرچه از دشمن دون ظلم مکرر دیده است

گوییا نامده از حمله اعدا به ستوه (فرخی، ۱۴۰۲: ۱۴۱) ایرج ایران، از ایشان ز چه آمد مقهور قارنا، ساما دیگر ز چه خفتند به گور درگه کینه کشی، کار منوچههر کنید (همان: ۱۳۰)	باز بر جای فتاده است به سنگینی کوه نیست چون سلم اگر خائن و دشمن چون تور الله چه شد آن غیرت کشواد غیور گاه آن است که بر مام وطن مهر کنید

شناخت و تبیین گفتمان آزادی‌خواهی فرخی بدون توجه به گرایشات سیاسی و ایدئولوژی او ناقص است. اندیشه سیاسی و نگاه جانبدارانه فرخی به تفکر سوسیالیستی، در تبیین و تفسیر اشعار انتقادی او بسیار حائز اهمیت است. در حقیقت همین گرایشات حزبی و تمایل او به سوسیالیسم سبب می‌شود تا موضع گیری‌هایی تند و گاه افراطی در برابر ایدئولوژی نظام اشرافی‌گری حاکم بر جامعه داشته باشد. فرخی در بعضی از اشعار خود با توسل به اصول انقلاب سوسیالیستی روسیه به شیوه ابوالقاسم لاهوتی و شاعران جناح چپ، مبارزه با اشرافی‌گری را ترویج می‌کند. او از به حاشیه راندن توده‌های محروم و فرودین جامعه توسط حاکمان زر و زور و قدرت ابراز خشم و انزجار می‌کند. ریشه این خشم را باید در پایگاه اجتماعی شاعر که از طبقات محروم و ستم‌دیده جامعه است جست‌وجو کرد.

با تساوی عموم آن روز نو، نوروز ماست (فرخی، ۱۴۰۲: ۶۹) کارگر هست اگر چون چکش کارگر است (همان: ۶۳) هر توانگر را که با ما قلب قلبش صاف نیست (همان: ۶۵)	نام مسکین و غنی روزی که محو و کهنه گشت بر سر سخت چو سندان غنی مشت فقیر پوستش با داس برکن با چکش مغزش بکوب

۳. نتیجه

گفتمان انتقادی فرکلاف، متن را در سطوح سه‌گانه توصیف، تفسیر و تبیین بررسی می‌کند تا بتواند رابطه پنهان قدرت و ایدئولوژی را با بافت موقعیتی متن آشکار کند. در این پژوهش به تحلیل گفتمان آزادی‌خواهی در اشعار سیاسی و اجتماعی فرخی یزدی براساس نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف پرداخته شد تا روایت شاعر از انقلاب مشروطه و گفتمان آزادی که یکی از مهم‌ترین ارکان انقلاب مشروطیت به‌شمار می‌رود مورد تحلیل قرار گیرد. فرخی در سطح توصیف باورها، تجربیات و ذهنیات خود از انقلاب مشروطه و تأثیر آن بر زندگی اقشار مختلف مردم را به صورت گسترده‌ای در اشعار سیاسی و انتقادی‌اش بازتاب داده است. شاعر با استفاده از همه امکانات و ظرفیت‌های زبانی از قبیل تضاد، شمول و هم‌معنایی واژگان، به کار بردن فعل‌های کنشی مثبت، استفاده از روابط بیانی واژگان مانند استعاره، برجسته کردن تضادها و تعارض‌های اجتماعی، تقابل میان گفتمان آزادی و گفتمان استبداد، استفاده از افعال امری و تحکمی و... کنش‌های زبانی و کلامی را در راستای گسترش و تثبیت گرایشات سیاسی و ایدئولوژی خواهان به کار می‌گیرد و سعی می‌کند مردم را با مفهوم آزادی و جایگاه و ارزش آن در مبارزات اجتماعی و طبقاتی، آن هم در جامعه‌ای که استبداد و اختناق در آن بیداد می‌کند آشنا کند. همچنین معلوم شد در هیچ جای این گفتمان مخالفان و دشمنان مشروطه با حسن تعبیر معرفی نشده‌اند، بلکه فرخی با وصف‌های منفی، تعابیر تند و افراطی، و تصاویر ضد مردمی از مخالفان مشروطه، به ویژه شاهان مستبد قاجار، خشم و نفرت عمیق خود را نسبت به آن‌ها نشان می‌دهد.

در سطح تفسیر و تبیین نیز می‌توان نتیجه گرفت که وجه غالب در اشعار سیاسی و اعتراضی فرخی دفاع از آزادی، حاکمیت قانون، مساوات و

عدالت‌طلبی است که در گفتمان آزادی‌خواهی او نمود و جلوه چشمگیری دارد. این گفتمان اگرچه روایتی تک‌صدایی است، اما شاعر مانند راوی دنیای کل همه‌جا در بطن حوادث و رویدادهای جنبش مشروطه حضور دارد و به همه سویی‌ها و مطالبات انقلاب مشروطه اعم از آرزوها و آرمان‌ها، شکست‌ها و پیروزی‌ها توجه تمام نشان می‌دهد. مفهوم آزادی‌خواهی با باورها و گرایش‌های سیاسی و ایدئولوژی شاعر گره خورده است. اشعار سیاسی و انتقادی فرخی - که همواره با زبانی صریح، تند و جسورانه - نظام استبدادی سلطنت را نشانه می‌گیرد، حاصل تضادها و تعارض‌های روزگاری است که جدال سنت و مدرنیته و تقابل استبداد و آزادی در آن به اوج خود رسیده است. فرخی بر اساس همین ایدئولوژی می‌کوشد تا ماجرای وقوع انقلاب مشروطیت را از یک سو حاصل ورود فرهنگ غرب و اصطلاحات سیاسی و اجتماعی تازه در مراد مردم با کشورهای اروپایی معرفی کند و از سوی دیگر مشروطه را خواست و اراده مردمی به ستوه آمده از ظلم و بی‌عدالتی و استبداد حاکمانی بداند که هدفی جز غارت و چپاول ثروت کشور و به فقر و فلاکت کشاندن اقصای مختلف جامعه ندارند. فاعلان و مشارکان این گفتمان به غیر از شاعر که راوی ماجراست، به دو طیف موافقان و مخالفان مشروطه تقسیم می‌شوند. فرخی که خود در صف مشروطه‌خواهان قرار دارد، می‌کوشد با بسط و گسترش گفتمان آزادی‌خواهی و قانون‌گرایی، مشروطه‌طلبان را چهره‌هایی انقلابی، مردمی، وطن‌پرست، مترقی و روشنفکر معرفی کند که هدفی جز اعتلا و پیشرفت کشور ندارند. او هم‌چنین با بهره‌گیری از عنصر بینامتنیت با زبانی شاعرانه و شوروی انقلابی و بیانی استعاری سعی می‌کند با برجسته کردن رخدادهای تاریخی و فرهنگی و یادکرد شخصیت‌ها و نمادهای اسطوره‌ای و حماسی ایران، تقابل میان منادیان آزادی و ایادی استبداد را به تصویر بکشد تا چهره‌ای مقبول و محبوب از مشروطه‌طلبانی را که پرچم مبارزه با بی‌کفایتی و ظلم شاهان قاجار و نیز استبداد رضاشاهی پرافراشته‌اند در جامعه نشان دهد.

پی‌نوشت

1. Discourse Analysis
2. Zellig Harris
3. Ferdinand de Saussure
4. Norman Fairclough
5. Marianne Jorgensen
- 6- Phillips Louise

منابع

- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۱) یا مرگ یا تجدد، دفتری در شعر و ادب مشروطه، لندن: انتشارات فصل کتاب.
- آرین پور، یحیی (۱۳۸۲) از نیما تا روزگار ما، تهران: زوآر.
- آقا گل زاده، فردوس (۱۳۹۱) «توصیف و تبیین ساخت‌های زبانی ایدئولوژیک در تحلیل گفتمان انتقادی»، پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی، د ۳، ش ۲، ص ۱-۱۹.
- اصیل، حجت‌الله (۱۳۹۰) مفاهیم سیاسی و اجتماعی در عصر مشروطیت، تهران: کویر.
- اکبری گندمانی، مهرداد و رضا کمالی بانپانی (۱۳۹۷) «بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی»، زیبایی‌شناسی ادبی، س ۱۶، ش ۳۷، ص

۱-۲۵

- تلطف، کامران (۱۳۹۴) سیاست نوشتار، تهران: نشر نامک.
- حسین زاده، آدین و کنایون شهپر راد (۱۴۰۰) گفتمان حکایت، تهران: نیلوفر.
- خاتمی، احمد (۱۴۰۱) نگاهی به ادبیات معاصر ایران، تهران: نشر علم.
- ذاکر، آرمان (۱۳۹۱) «فرایند تبدیل در زبان فارسی: رویکردی نقشی-متنی» در مجموعه مقالات دانشگاه علامه طباطبایی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی، ش ۲۸۰، ص ۲۷۱-۲۷۹.
- ذاکر حسین، عبدالرحیم (۱۳۷۷) ادبیات سیاسی ایران در عصر مشروطیت، ج ۱، تهران: نشر علم.
- ذبیح‌نیا عمران، آسیه (۱۳۹۷) «رویکرد اعتراضی سیاسی فرخی یزدی و تفکرات انتقادی استبداد ستیزانه او در عصر مشروطه»، پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، س ۸، ش ۴، ص ۱۹۷-۲۲۰.
- رحیمیان، جلال و سیده سحر جاوید (۱۳۹۶) وجهیت و افعال وجهی در زبان فارسی، شیراز: مرکز نشر دانشگاه شیراز.
- سپانلو، محمدعلی (۱۳۶۹) چهار شاعر آزادی، تهران: نگاه.
- سلطانی، علی اصغر (۱۴۰۰) قدرت، گفتمان و زبان، تهران: نشر نی.
- سلیمی، حسین (۱۳۹۴) «ادبیات اعتراض (ادبیات اجتماعی) و بازتاب آن در شعر شاعر مقاومت و پایداری حسن حسینی»، مجموعه مقاله‌های دهمین همایش بین‌المللی ترویج زبان و ادبیات فارسی، ص ۷۸۱-۷۸۸، اردبیل: دانشگاه محقق اردبیلی.
- شفیعی کدکنی، محمد رضا (۱۳۸۰) ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت، تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲) با چراغ و آینه (در جستجوی ریشه‌های تحول شعر معاصر ایران)، تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمد رضا (۱۳۷۸) ادبیات فارسی از عصر جامی تا روزگار ما، ترجمه حجت‌الله اصیل، تهران: نشر نی.
- صادق زاده، محمود (۱۳۸۷) «بررسی اصلاح طلبی و نوگرایی از دیدگاه فرخی یزدی (۱۲۶۷-۱۳۱۸ش)» پژوهشنامه فرهنگ و ادب، ش ۷، ص ۱۴۸-۱۶۶.
- علیزاده، سروش و احمد خسروی (۱۴۰۱) «آزادی به مثابه اصل حاکم بر مردم سالاری در اندیشه فرخی یزدی»، مطالعات بین رشته‌ای ادبیات، هنر و علوم انسانی، س ۲، ش ۱ (پیاپی ۳)، ص ۲۳۱-۲۵۲.
- فرخی یزدی (۱۴۰۲) دیوان کامل فرخی یزدی، به کوشش ناصر آقابراتی، تهران: آثار برات.
- فرکلاف، نورمن (۱۳۹۹) تحلیل گفتمان انتقادی، ترجمه روح‌الله قاسمی، تهران: اندیشه احسان.
- فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹) تحلیل انتقادی گفتمان، گروه مترجمان، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فضیلت، محمود و همایون شکری و روح‌الله اسدی (۱۳۹۲) «تصویر شاهد آزادی در شعر فرخی». نشریه ادبیات پایداری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، س ۷، ش ۱۳، ص ۲۴۹-۲۶۶.
- مدرس‌زاده، عبدالرضا، خرم‌آبادی آرانی، زینب، قاسمی آرانی، ابوذر و حسن سفارشی بیدگلی (۱۳۹۲) «واکاوی آزادی در اشعار فرخی یزدی و ابوالقاسم شایب»، فصلنامه علمی پژوهش زبان و ادب فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنجند، س ۵، ش ۱۵، ص ۱۱۱-۱۳۰.
- مقدمی، محمد تقی (۱۳۹۰) «نظریه تحلیل گفتمان لاکله و موف و نقد آن». معرفت فرهنگی اجتماعی، س ۲، ش ۲ (پیاپی ۶)، ص ۹۱-۱۲۴.
- مشکوة الدینی، مهدی (۱۳۹۶) دستور زبان فارسی بر پایه نظریه گشتاری، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۹۳) گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی، تهران: هرمس
- یورگنسن، ماریان و لوئیز فیلیپس (۱۴۰۱) تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.

References

- Ajudani, M. (2002). *Either Death or Modernity, a Book on Constitutional Poetry and Literature*. London: Chapter Publications. [In Persian]
- Agha Golzadeh, F. (2012). "Description and Explanation of Ideological Linguistic Constructions in Critical Discourse Analysis". *Comparative Language and Literature Research Quarterly*, 3 (2): 1-19. [In Persian]
- Arianpour, Y. (2003). *From Nima to Our Time*. Tehran: Zovvar. [In Persian]
- Alizadeh, S. & Khosravi, A. (2022). "Freedom as the Governing Principle of Democracy in the Thought of Farrokhi Yazdi". *Interdisciplinary Studies of Literature, Art and Humanities*, 2 (1): 231-252. [In Persian]
- Aseel, H. (2011). *Political and Social Concepts in the Era of Constitutionalism*. Tehran: Kavir. [In Persian]
- Akbari Gandamani, M. & Kamali Baniani, R. (2018). "Conceptual Elements in Farrokhi Yazdi's Sustainability Poems". *Literary Aesthetic Quarterly*, 16 (37): 1-25. [In Persian]
- Farrokhi Yazdi. (2023). *Diwan-e Kamel-e Farrokhi Yazdi* (N. Aghabarati, ed.). Tehran: Barat Art. [In Persian]
- Fairclough, N. (2020). *Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language* (R. Ghasemi, trans.). Tehran: Andisheh Ehsan. [In Persian]
- Fairclough, N. (2000). *Critical Analysis of Discourse* (Translators Group). Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Fadzali, M.; Shukri, H.; & Asadi, R. (2013). "The Image of the Witness of Freedom in Farrokhi's Poetry". *Journal of Sustainable Literature*, Shahid Bahonar University, 7 (13): 266-249. [In Persian]
- Jorgensen, M. & Phillips, L. (2022). *Discourse Analysis as Theory and Method* (H. Jalili, trans.) Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Hosseinzadeh, A. & Shahpar Rad, K. (2021). *Narrative Discourse*. Tehran: Niloofar. [In Persian]
- Khatami, A. (2022). *Persian Literature in the 20th Century; History and Criticism*. Tehran: Elm Publication. [In Persian]
- Madraszadeh, A.; Khoramabadi Arani, Z.; Ghasemi Arani, A.; & Sefareshi Bidgoli, H. (2013). "The Study of Freedom in the Poems of Farrokhi Yazdi and Abulqasem Shabbi". *The Scientific Quarterly of Persian Language and Literature Research*, Islamic Azad University, Sanandaj Branch, 5 (15): 111-130. [In Persian]
- Meshkat al-Dini, M. (2017). *Persian Grammar based on Transformational Theory*. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Moghaddami, M. (2011). "Discourse Analysis Theory of Laclau and Mouffe and its Criticism". *Cultural and Social Knowledge*, 2 (2): 91-124. [In Persian]
- Rahimian, Jalal and Seyedah Sahar Javid (2017), "Modal verbs in Persian language". Shiraz: Shiraz University Publishing Center. [In Persian]
- Sepanloo, M. (1990). *Four Poets of Freedom*. Tehran: Negah. [In Persian]
- Soltani, A. (2021). *Power, Discourse and Language*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Salimi, H. (2015), "Protest Literature (Social Literature) and its Reflection in the Poems of

- Resistance and Stability Poet Hasan Hosseini". *Collection of Articles of the 10th International Conference on the Promotion of Persian Language and Literature*, Mohaghegh Ardabili University: 787-788. [In Persian]
- Shafi'i Kadkani, M. (2001). *Periods of Persian Poetry from Constitutionalism to the Fall of the Monarchy*. Tehran: Sokhn. [In Persian]
- Shafi'i Kadkani, M. (1999). *Persian Literature from the Jami Era to our Time*" (J. Aseel, trans.). Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Shafi'i Kadkani, M. (2012). *with Lamp and Mirror (In Search of the Roots of the Evolution of Contemporary Iranian Poetry)*. Tehran: Sokhon. [In Persian]
- Sadeghzadeh, M. (2008). "Review of Reformism and Modernism from Farrokhi Yazdi's Point of View (1318-1267)". *Research Journal of Culture and Literature*, No. 7: 148-166. [In Persian]
- Talattof, K. (2015). *The Politics of Writing in Iran: a History of Modern Persian Literature*. Tehran: Namak Publication. [In Persian]
- Yarmohammadi, L. (2014). *Mainstream and Critical Discourse Analysis*. Tehran: Hermes.[In Persian]
- Zaker Hossein, A. (1998). *Political Literature of Iran in the Constitutional Era*. Tehran: Elm Publication. [In Persian]
- Zaker, A. (2012). "Conversion Process in Persian Language: a Role-Textual Approach". *Allameh Tabatabai University Essays Collection*, No. 280: 271 to 279. [In Persian]
- Zabihnia Emran, A. (2018). "The Political Protest Approach of Farrokhi Yazdi and his Critical Thoughts of Authoritarianism in the Constitutional Era". *Islamic World Political Research Periodical*, 8 (4): 197-220. [In Persian]